

प्रकरण पहिले

समीक्षेचे स्वरूप व श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर
यांची तात्त्विक समीक्षा

BARR. B. RASAHB KHARDEKAR LIBRARY
SHIVAJI UNIVERSITY, KOLHAPUR.

समीक्षेचे स्वरूप व श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर यांची तात्त्विक समीक्षा

* प्रस्तावना :

प्रस्तुत प्रकरणात समीक्षेचे उद्दिष्ट, स्वरूप आणि कार्य यांचा विचार करणे आणि श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर यांची तात्त्विक समीक्षेच्या स्वरूपाचा शोध घेणे हे अभिप्रेत आहे.

एखाद्या गोष्टीबद्दल आपली अनुकूल किंवा प्रतिकूल प्रतिक्रिया नोंदवणे ही माणसाची उपजत प्रवृत्ती असते. अशी जी प्रतिक्रिया किंवा जो प्रतिसाद आपण व्यावहारिक गोष्टीत देत असतो, तशीच कृती आपण कलाकृतीच्या संदर्भातही करत असतो. एखादी साहित्यकृती आपणास आवडली की आपण ती संपूर्ण वाचल्याखेरीज सोडत नाही व आवडली नाही की मात्र आपण ते लगेचच दूर सारतो. अशा क्रिया-प्रतिक्रिया चालू असतानाच अमुक एखादे पुस्तक आपणास का आवडले किंवा का आवडले नाही व आवडण्याची व न आवडण्याची काय कारणे आहेत हे दुसऱ्या कुणालाही सांगितल्याशिवाय गप्प बसत नाही. या सर्व प्रक्रियेमधूनच 'समीक्षा' सिद्ध होत असते.

बहुतेकवेळा आपले म्हणणे दुसऱ्यास पटवून देणे, स्व-मताचा आग्रह धरणे, आपले म्हणणेच कसे योग्य आहे याविषयी आपले मत मांडणे, दुसऱ्याचे जे आपणास रुचत नाही ते खोडून काढणे व स्वतःला पटलेल्या मताचा आग्रह धरणे यामुळे समीक्षा व्यवहार घट्ट होत जातो.

* समीक्षेचे स्वरूप :

समीक्षेचे स्वरूप गुंतागुंतीचे असते. साहित्याच्या समीक्षेत साहित्य हेच मूलतः बहुरंगी, बहुवर्णी, व्यामिश्रतापूर्ण असल्याने साहजिकच साहित्य समीक्षेलाही अनेक गुणांनी, रूपांनी परिपूर्ण असावे लागते. तो तिचा स्वभावधर्मच बनून जातो. तत्कालीन लोकाभिरूची, सांस्कृतिक जडणघडण, सामाजिक बदल या सर्वांचा परिणाम समीक्षेवर झालेला आपल्याला दिसून येतो.

साहित्यशास्त्रातील घोटीव कसोट्या काटेकोरपणे वापरल्यापासून ते साहित्यविषयीची केवळ आत्मगत प्रतिक्रिया निखळ आणि स्वच्छंद रूपात प्रकट करण्यापर्यंत अनेक परींचा, प्रकारांचा व पद्धतींचा समीक्षेने स्वीकार केलेला आहे. आकलन, आस्वादन, विश्लेषण, संश्लेषण, मूल्यमापन, चर्चा, चिकित्सा, तुलना, न्यायदान, गुणदोषदर्शन, विशदीकरण यासारख्या अनेक क्रिया-प्रतिक्रिया समीक्षेत नेहमीच आढळतात. टीका, छाया, भाष्य, अनुवाद, मीमांसा, रसग्रहण, समीक्षण, परीक्षण, परामर्श अभिप्राय इत्यादी नावांनी ही समीक्षा ओळखली जाते. तात्त्विक आणि व्यावहारिक अशा दोन्ही स्तरांवरून तिचा संचार होतो. व्यक्ती तितक्या प्रकृतींचा प्रत्यय समीक्षा-व्यवहाराइतका अन्यत्र क्वचितच येत असेल. या संदर्भात गो. म. कुलकर्णी म्हणतात, “ वय, वृत्ती, वातावरण यांचाही पुष्कळदा टीकेवर परिणाम होतो. परिस्थिती कोणतीही असली तरी टीकावृत्ती ही उपजतच असते. व्यक्तिपरचे तिचा आविष्कार कमी-अधिक प्रमाणात होतो हा भाग वेगळा. या आविष्काराला विशिष्ट घाट आला की तिला ‘ टीका-समीक्षा ’ असे संबोधले जाते.”^(५)

समीक्षा करणे म्हणजे एखाद्या गोष्टीकडे परिपूर्ण पाहणे, निरीक्षण, परीक्षण असे शब्द आपल्या वापरात नेहमीच येतात. काळजीपूर्वक पाहणे, पूर्ण दृष्टीने पाहणे, समग्रपणे पाहणे असे अर्थ यामधून व्यक्त होताना दिसतात. कलाक्षेत्रात वापरला जाणारा ‘ समीक्षा ’ हा शब्द कलाकृतीचे सर्व अंगाने निरीक्षण करतो. तिच्यातील अंतर्गत सौंदर्य प्रत्ययाला आणून दाखवतो इतकेच नाहीतर कलाकृतीच्या मूळापर्यंत नेऊन पोहोचवितो. एखाद्या ग्रंथाचे अभ्यासपूर्ण मूल्यमापन रसग्रहण म्हणजेच समीक्षा होय. म्हणून या संदर्भात रा. भा. पाटणकर यांचे विधान नोंदविता येईल. ते म्हणतात, ” समीक्षेमध्ये साहित्यकृतीचे वर्णन-विश्लेषण व मूल्यमापन या दोन्ही गोष्टींचा अंतर्भाव होतो.”^(६)

* भारतीय व पाश्चात्य विचारवंतांनी केलेल्या समीक्षेच्या व्याख्या -

* भारतीय विचारवंत -

१) श्री. के. क्षीरसागर - “ कलाकृतीचा जाणकारपणे आस्वाद घेणे आणि आस्वादाच्या ओघातच अवश्य तेथे मूल्यमापनालाही न कचरणे म्हणजे समीक्षा.

- २) रा. श. वाळिंबे - “ कलाकृतीच्या योग्यतेविषयी निर्णय देणे म्हणजे टीका. ”
 ३) वा. ल. कुलकर्णी - “ वाङ्मयीन टीका म्हणजे कधी न संपणारा शोध आहे.”

*** पाश्चात्य विचारवंत -**

- १) डब्ल्यू बी. वर्डस्फोल्ड - “ समीक्षा म्हणजे कला व साहित्याच्या क्षेत्रात निर्णय देणे.”
 २) मॅथ्यू अर्नोल्ड - “ कलाकृतीतील गुणांची स्तुती करणे वा एखाद्या वस्तूचे यथार्थ अवलोकन करणे.
 ३) सी. पी. विचेंस्टर - “ कोणत्याही कलाकृतीचे बौद्धिक रसग्रहण म्हणजे समीक्षा होय.

कोणत्याही गोष्टीचे नीट आकलन हा समीक्षेचा पाया आहे. आस्वाद प्रक्रिया समजण्यासाठी प्रथम कलाकृती समजणे जरूर आहे. माणसाला जीवनाचे दर्शन घडविण्याचे कार्य साहित्य करत असते. साहित्य हे जीवनात सर्जनाचे दर्शन घडविते.

*** समीक्षा - तात्त्विक व उपयोजित :**

“ समीक्षेचे दोन प्रकार असतात. समीक्षेच्या तत्वांची मीमांसा करणारी तात्त्विक किंवा सिद्धान्त मांडणारी समीक्षा व दुसरी एखाद्या विशिष्ट साहित्यकृतीचे रसग्रहण, विश्लेषण आणि मूल्यमापन करणारी, म्हणजेच उपयोजित समीक्षा.

“ साहित्यकृतीचे मूल्यमापन करताना सैद्धान्तिक समीक्षा आवश्यक असते. कारण आकलन, आस्वाद आणि मूल्यमापन ही कार्ये पार पाडण्यासाठी काही निकषांची सिद्धान्ताची किंवा संकल्पनांची गरज असते. मला वाटते म्हणून ही साहित्यकृती चांगली किंवा श्रेष्ठ किंवा सुंदर आहे अशी व्यक्तीसापेक्षता समीक्षा व्यवहारात चालत नाही. साहित्य-निर्मिती व आस्वाद या गोष्टी वैयक्तिक असल्या तरी खासगी नसल्याने समीक्षेला काही अंशी तरी वस्तुनिष्ठता असणे आवश्यक असते. यासाठी काही सार्वत्रिक सिद्धान्त किंवा मूल्ये असावी लागतात. म्हणूनच समीक्षा व्यवहारात रसग्रहणात्मक समीक्षेला उपयुक्त ठरणाऱ्या तात्त्विक सिद्धान्ताची व मूल्यांची चर्चा करणारा, साहित्याच्या स्वरूपाची त्याच्या घटकांची तात्त्विक मीमांसा करणारा पायाभूत महत्त्वाचा भाग दिसून येतो. यालाच सैद्धान्तिक समीक्षा किंवा कलास्वरूपमीमांसा असे म्हटले जाते.” (७)

लौकिक स्वरूपाचा हेतू मनात ठेऊन साहित्याची निर्मिती करणे तसेच लौकिक स्वरूपाचा परिणाम साधणे हे याला जीवनवादी दृष्टिकोण म्हणावे लागेल तर कोणताही लौकिक स्वरूपाचा हेतू न धरता साहित्यकृतीकडे एक कलाकृती म्हणून बघणे व अशी कलाकृती निर्माण करून रसिकजनांना कला पातळीवरील अत्युच्च आनंद देणे या विचारसरणीला कलावादी दृष्टिकोण म्हणावे लागेल.

मानवी जीवनाचा समग्र इतिहास नजरेखालून घातला तर सर्व कला मानवी जीवनाला पोषक असलेल्या दिसून येतात. “ प्राचीन काळात गुहांमधील भिंतीवर चित्रे काढणारा मानव कलेसाठी कला निर्माण करीत नव्हता. त्याच्या दृष्टीने जादूचा एक भाग म्हणूनच कलेला महत्त्व होते. अमुक प्रकारचे नृत्य केले किंवा अमुक पद्धतीने आवाज केले म्हणजे शिकारीत यश मिळते, युद्धात जय मिळतो, भूत-पिशाचांपासून संरक्षण होते इत्यादी समज त्या काळात प्रचलित होते. कलेविषयीचा हा दृष्टिकोण केवळ प्राचीन रानटी समाजातच प्रचलित होता असे नाही. अॅरिस्टॉटलकृत ‘ पोएटिक्स ’ च्या बायवॉटरने केलेल्या भाषांतराच्या प्रस्तावनेत गिल्बर्ट मरेने ग्रीक शोकात्मिका व त्या काळातील डायोनिससचा धार्मिक विधी यांच्यामधील निकटच्या संबंधाची चर्चा केली आहे. ”^(८) या सर्व विवेचनावरून “ ग्रीक संस्कृतीत त्याकाळी कला जीवनाला पोषक असलेली दिसून येते व म्हणूनच ती मूल्ययुक्त मानली जात असल्याचे दिसते. इसवी सनापूर्वी ३६१ मध्ये साथीच्या रोगापासून बचाव व्हावा म्हणून ग्रीक शोकात्मिकांचे प्रयोग रोममध्ये करण्यात येऊ लागले असे मरे सांगतो. यावरूनही वरील मुद्याला पुष्टी मिळते.”^(९) युरोपात मध्ययुगीन कालखंडात धर्मप्रसाराचे माध्यम म्हणून कलेकडे पाहण्यात येत असे. भारतातील धर्मविषयक ग्रंथ, प्राचीन मंदिरातील कोरीवकाम (शिल्पकला) यांचे मूळही धर्मप्रेरणेत आहेत असे मानण्याला बरीचशी पुष्टी मिळते तर भारतातील पुरातन समजल्या जाणाऱ्या वेदांची निर्मिती ही सृष्टीतील नैसर्गिक शक्तींना प्रसन्न करून घेण्यासाठी झालेली आहे. यामधून अग्नी, वायू, वरुण यांना आवाहन करण्यात येई. या सर्वांच्या पठीमागे मानवी जीवन अधिकाधिक सुखी समृद्ध व्हावे हाच विचार होता. वरील सर्व विवेचन लक्षात घेता मानवी जीवनाच्या आदिम

काळात “ कलेसाठी कला ” हा विचार महत्त्वाचा नव्हता तर जीवनसंबंध विचारच कलेच्या निर्मितीच्या मागे होता हे दिसून येते.

थोडक्यात साहित्याची निर्मिती, त्याचे स्वरूप व त्याचा परिणाम जीवन -संबंधित असतो असे जीवनवादी (लौकिक) भूमिकेचे तत्त्व असल्याचे दिसते तर कलावादी भूमिका जीवनवादी दृष्टिकोण नाकारताना दिसते.

* साहित्य व समीक्षा परस्पर संबंध :

साहित्याची निर्मिती ही आधी होत असते व नंतर तिचे मूल्यमापन होत असते. तर काही वेळा साहित्य व समीक्षा एकाच वेळी अवतरताना दिसते. ग्रंथकाराचे ग्रंथाविषयीचे प्रयोजन, त्यामागे असलेली प्रेरणा, लेखनाचे वाचकांवरील परिणाम व त्याचा लेखनाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोण या अनुषंगाने साहित्य व समीक्षा एकाच वेळी अवतरतात असे म्हणता येते. साहित्यकृती एकदा लिहून झाल्यावर लौकिक अथवा लेखकाचा व साहित्यकृतीचा संबंध संपतो व त्यानंतर ती वाचकाच्या, समाजाच्या मालकीची होते व साहित्यकृतीवर रसिक वाचक आपली प्रतिक्रिया नोंदवतात. त्यामुळे आधी साहित्य व त्यानंतर त्याची समीक्षा हे ओघानेच आले.

मराठी साहित्य जितके पुरातन आहे तितकी मराठी समीक्षा पुरातन नाही. मराठीत समीक्षणात्मक साहित्य १९ व्या शतकापर्यंत तयार झालेले दिसत नाही. ज्ञानेश्वरांच्या यादवकालीन साम्राज्यापासून रामदासांपर्यंत मराठीत सातत्याने साहित्यनिर्मिती होत राहिली तरी त्याची समीक्षा मात्र फारशी झाली नसल्याचे दिसून येते. नैसर्गिक आपत्ती, अस्मानी-सुल्तानी कालखंड, परकीयांची होणारी आक्रमणे, त्यामुळे येणारी अस्थिरता, स्वराज्य लाभूनही संपन्नतेचा असलेला अभाव, बहुसंख्य निरक्षर समाज, शुद्ध ज्ञानोपासनेत होणारा हलगर्जीपणा अशी अनेक कारणे त्यामागे होती.

* समीक्षेचे प्रयोजन व कार्य :

मराठी वाङ्मयाची समीक्षा आणि अध्यापन करणारे प्राध्यापक वा. ल. कुलकर्णी यांनी टीका म्हणजे वाङ्मय रहस्याचा शोध असे म्हंटले आहे. समीक्षेचे पहिले प्रयोजन ग्रंथाची ओळख

करून देणे, वाचकास ग्रंथ वाचण्यास प्रवृत्त करणे हे आहे. तसेच उत्कृष्ट-निकृष्ट, चांगले-वाईट अशी तुलना करून कलाकृतीचे स्थान निश्चित करणे हा समीक्षकाचा हेतू आहे.

कलाकृतीचे रसग्रहण करीत असताना त्यातील सौंदर्यस्थळांचा शोध घेणे हे करत असतानाच वाचकाच्या मनात जिज्ञासा उत्पन्न करणे. काही सामाजिक प्रश्नांचे आकलन करून देणे, काही प्रश्न वाचकांसमोर मांडणे हे समीक्षेचे मुख्य प्रयोजन आहे.

समीक्षा साहित्यकृतीच्या आकलन आस्वादनाचे काम करीत असतानाच तिचे वाङ्मयीन मूल्यमापनही करीत असते. अशा रीतीने ती दुहेरी स्वरूपाचे कार्य पार पाडताना दिसते.

“साहित्यकृती ज्या कारणासाठी समकालीन वाचकाला आवडते, त्यापेक्षा वेगळ्या कारणाने ती इतर कालखंडातील वाचकाला आवडू शकते. ती कोणत्या कारणाने इतर जनांच्या कुतूहलाचा विषय बनते याचे मूल्यमापनही समीक्षा करीत असते. प्रारंभ काळापासून समीक्षा आकलनात्मक सौंदर्य निर्देशात्मक आणि मूल्यमापनात्मक कार्य करीत आलेली आहे.”^(१०) साहित्याची प्रतवारी करण्याचे कार्य समीक्षा पार पाडते. समीक्षक एखाद्या साहित्यकृतीची समीक्षा करीत असताना श्रेष्ठ साहित्यिकांच्या साहित्यकृतींचा आदर्श डोळ्यासमोर ठेऊनच आपली समीक्षा करत असतो. अशा स्थितीत मूल्यमापनात्मक दृष्टिकोण अनायासे सिद्ध होतो. सर्वसाधारण वाचकांचा समीक्षक हा मार्गदर्शक असतो. त्यामुळेच समीक्षकाला आपले कार्य अत्यंत काटेकोरपणे करणे क्रमप्राप्त होते. तो कलावंत व आस्वादक यामधील दुवा आहे. परंतु केवळ समीक्षेच्या अभ्यासामुळे कलाकृती निर्माण करता येऊ शकेल असे मात्र होत नाही.” कलावंताचे मन संश्लेषक असते तर समीक्षकाचे मन विश्लेषक असते.”^(११) भूतकालाचे ज्ञान, वर्तमानकलाबद्दलची गुणग्राहकता व भविष्याबद्दल स्वागतशीलता असे चांगल्या समीक्षकाचे तिन्ही काळांशी नाते असते.”^(१२)

* समीक्षा - शास्त्र की कला :

समीक्षा शास्त्र आहे की कला यावर बराच ऊहापोह झालेला दिसून येतो.

समीक्षेला शास्त्र असे म्हणण्यामध्ये अडचण पडू नये. इतिहास, मानसशास्त्र, मानववंशशास्त्र इत्यादी समाजशास्त्रां तर्गत शास्त्रांना जे स्थान आहे. तसेच ते समीक्षेलाही

आहे. अवलोकन, वर्गीकरण, पृथक्करण आणि सिध्दान्तप्रस्थापन हे टप्पे इतर कोणत्याही शास्त्राप्रमाणेच समीक्षेतही असतात.” (१३)

समीक्षा ही कला आहे असे मानणाऱ्यांचाही एक मोठा वर्ग असलेला दिसून येतो. ‘ज्ञानेश्वरी’ ही काव्यात्मक टीकाच आहे. कवी जसा विशिष्ट स्फूर्तीमध्ये काव्य निर्माण करीत असतो. तशी समीक्षकाकडे सुद्धा स्फूर्तीने समीक्षा केल्याची शक्यता असते. वैद्यकशास्त्र हे शास्त्र आहे तर वैद्यकीय चिकित्सा हे शास्त्र नसून ती एक कला आहे असे मानण्यात येते, तसेच काहीसे समीक्षेचे आहे असे म्हणता येईल.

* कलावाद व जीवनवाद :

जीवनविषयक दृष्टिकोण न बाळगता केवळ एक कला म्हणून कलाकृतीची निर्मिती करणे यालाच कलावादी भूमिका मानण्यात येते. कलेद्वारा जीवनदर्शन होते काय ? होत असेल तर ते कसे ? या प्रश्नांच्या भोवतीच जीवनवादी दृष्टिकोण अवलंबून आहे. साहित्यकृतीचा केवळ साहित्य म्हणून विचार करणारा दृष्टिकोण यालाच कलावादी दृष्टिकोण म्हणता येईल व साहित्याचा जीवनाभिमुख विचार करणारा दृष्टिकोण हा जीवनवादी दृष्टिकोण म्हणता येईल.

“ कालानुक्रमे लौकिकतावाद हा अलौकिकतावादाच्या आधी येतो. प्लेटो-अॅरिस्टॉटल पासून अठराव्या शतकापर्यंत लौकिकतावादाचे राज्य अबाधितपणे चालू होते. अलौकिकतावाद हा केवळ बीजरूपाने अस्तित्वात होता. पण कांटने मांडलेल्या तत्त्वज्ञानात या बीजाला खतपाणी मिळून त्यातून मोठा वृक्ष निर्माण झाला आणि त्याच्या छायेतच नंतरची तात्त्विक समीक्षा वाढली. आज तात्त्विक समीक्षा लिहिणाऱ्यांचा आरंभबिंदू अलौकिकतावाद असल्याचेच बहुदा दिसते.” (१४)

* कलावाद म्हणजे काय ? :

“ लौकिक स्वरूपाचा हेतू मनात न ठेवता साहित्यकृतीची एक कलाकृती म्हणून निर्मिती करणे व त्याद्वारा वाचकांना आनंद देणे या बाबीला प्राधान्य देणाऱ्या विचारसरणीला किंवा विचारप्रणालीला कलावादी भूमिका असे सामान्यतः म्हटले जाते.” (१५)

“ कलेचा परिणाम हा संवेदनात्मक असतो त्यातून सौंदर्यात्मक आनंद मिळतो व तो व्यावहारिक आनंदाहून भिन्न असतो.”^(१६) कलाकृतीच्या निर्मितीमागे नीती, सामाजिक सुधारणा हे हेतू नसावेत असे कलावादी समीक्षक मानतात.

कलावादालाच स्वायत्ततावाद, रूपवाद, अलौकिकतावाद अशा संज्ञा मराठीत रूढ आहेत. अलौकिकतावाद ही संज्ञा मराठी रा. भा. पाटणकरांच्या ‘ सौंदर्यमीमांसा ’ या ग्रंथात अस्तित्वात आली तर रूप ही संज्ञा इंग्रजी (Form) ‘ फॉर्म ’ या शब्दाला मराठीतील प्रतिशब्द आहे. रूप, आकार, घाट, रचना, आकृती या संदर्भात ही संज्ञा वापरण्यात येते.

स्वायत्ततावादी भूमिका म्हणजे कलावादाचे आधुनिक काळातील आविष्कार आहेत असे म्हणता येईल. तसेच कलावादी भूमिकेची बीजे प्राचीन ग्रीक व संस्कृत साहित्यशास्त्रात सापडतात.

* कलेची द्विध्रुवात्मकता :

कला ही मुळातच वादग्रस्त संकल्पना आहे. कोणत्याही कलेत लौकिक व अलौकिक तत्त्वांचा वास बीजरूपाने का होईना अस्तित्वात असतो असे मत रा. भा. पाटणकरांनी मांडले आहे. त्यांचा हा सिध्दान्त कलेचा द्विध्रुवात्मक सिध्दान्त म्हणून ओळखला जातो.

साहित्याचा साहित्य म्हणून विचार करणारा दृष्टिकोण म्हणजेच कलावादी दृष्टिकोण व साहित्याचा जीवनसंबद्ध विचार करणारा दृष्टिकोण म्हणजे जीवनवादी दृष्टिकोण यालाच रा. भा. पाटणकरांनी कलेचे दोन ध्रुव म्हटले आहे.

“ पुरातन काळापासून आजपर्यंत सौंदर्याविषयी व कलास्वरूपाविषयी जे महत्त्वाचे सिध्दान्त मांडण्यात आले आहेत ते काळजीपूर्वक तपासले तर त्यांच्यात पुनरावृत्तीप्रमाणे आणखीही एका गोष्टीचे अस्तित्त्व जाणवते. ही गोष्ट म्हणजे या सिध्दान्तात असणारी एक विशिष्ट तऱ्हेची सुसूत्रता. हे सिध्दान्त एकमेकांपेक्षा भिन्न असले तरी त्यांच्यात विशिष्ट प्रकारचे नाते असल्याचे दिसते. त्याचे अगदी स्वाभाविकपणे दोन गटात विभाजन होते आणि त्यातून दोन परस्परविरोधी संकल्पनाव्यूह उभे राहतात. एक संकल्पनाव्यूह सौंदर्य किंवा कलामूल्य स्वायत्त आहे या तत्त्वावर आधारलेला असून दुसरा सौंदर्य व कला या गोष्टी लौकिक जीवनाचे पोषण करतात या तत्त्वावर

आधारलेला आहे असे दिसते. या दोन ध्रुवांना अलौकिकतावाद किंवा स्वायत्ततावाद व लौकिकतावाद अशी नावे देता येतील. अलौकिकतावाद प्रायः रूपाच्या (Form) तत्त्वाचा पुरस्कार करताना दिसतो. उलट लौकिकतावाद आशयावर भर देताना दिसतो. ज्यात लौकिक जीवनाचा त्यातील बौद्धिक व व्यवहारात्मक व्यापारांचा, सुखदुःख व भावना यांचा संबंध येत नाही अशा अर्थविरहित संगीतात अलौकिकतावादाचा विजय झाल्याचे दिसते. उलट वाङ्मय कला हा लौकिकतावाद्यांचा बालेकिल्ला आहे असे म्हणता येईल. ”(१७) पाटणकर म्हणतात अशी ‘सरळ विभागणी झाली असती तर सौंदर्यशास्त्राचे काम फार सोपे झाले असते. दोन प्रकारची कलांची दोन वेगळी सौंदर्यशास्त्रे असतात असे त्याला म्हणता आले असते. एक रूपवादी व दुसरे आशयवादी. पण बहुतेक कलांमध्ये हे दोन्ही ध्रुव निदान बीजरूपाने उपस्थित असलेले दिसतात त्यांना जीवनाभिमुखही रहावे लागते व लौकिक जीवनाशी संबंध नसलेले रूपतत्त्वही अंगीकारावे लागते. अशा रीतीने या कलांमध्ये अंतर्गत ताण व संघर्ष निर्माण होतात. (१८) अर्थरहित संगीत व वाङ्मयकला यांचा अनुक्रमे अलौकिकतावाद व लौकिकतावाद असे वर्गीकरण जरी करता आले तरी या कलाही खरे म्हणजे द्विध्रुवात्मकतेच्या (bi-polarity) सिध्दान्ताला अपवाद नाहीत असे पाटणकरांचे मत आहे. “संगीत अर्थरहित असले तरी त्याचा आपल्यावर शारीरिक व भावनात्मक परिणाम होतो, त्याच्याकडे आपण जीवनाचे प्रतीक किंवा आविष्कार म्हणून पाहू शकतो व केव्हातरी हे विचारात घ्यावे लागते. असे झाले की संगीत विचारात लौकिकतावादाचा प्रवेश होतो. वाङ्मयात लौकिक जीवनाचे चित्रण किंवा आविष्कार असल्याने ते अलौकिकतावाद्यांना एक आव्हान ठरते. अलौकिकतावाद्यांनी हे आव्हान स्वीकारले आहे. लौकिक जीवनाला आत्मसात करून त्याची एक अलौकिक रूपतत्त्वानुसार पुनर्रचना करण्याची त्यांची प्रतिज्ञा असते. यावरून असे दिसते की, द्विध्रुवात्मकतेच्या तत्त्वाला कोणतीच कला अपवाद ठरत नाही.” (१९)

* कांटची कलेबाबतची भूमिका :

इमॅन्युअल कांट हा जर्मन विचारवंत कलावादाचा जनक मानला जातो. त्याच्या भूमिकेचा प्रभाव नंतरच्या समीक्षकांवर पडून कलावादी भूमिका प्रस्थापित होऊ लागली. विश्वचैतन्यवादी

विचारवंतानीही कलावादी भूमिका घेऊन लेखन केले. कांटच्या भूमिकेत निखळ कलावादी विचार दिसून येतात. कांटच्या कलावादी भूमिकेलाच कांटचा आविष्कारवाद असे म्हणतात. त्याने आल्या सौंदर्य सिध्दान्ताची चार अंगे मांडली आहेत ती खालीलप्रमाणे आहेत.

- 1) Taste is the faculty of estimating an object or a mode of representation by means of a delight or aversion apart from any interest. The object of such a delight is called beautiful.

अभिरुची या मनःशक्तीमुळे वस्तूचे किंवा अनुभव विषयाचे आल्हाद व तिटकारा यांच्या अनुरोधाने मूल्यमापन करतो यते. (किंवा त्यांचा अनुभव घेता येतो.) हा आल्हाद (त्या विषयाच्या अस्तित्वाच्या) अपेक्षेवर आधारलेला नसतो. अशा (अस्तित्त्व) निरपेक्ष आल्हादाचा विषय सुंदर म्हणून ओळखला जातो. (२०)

कांट येथे सौंदर्यानुभवाचे निराळेपण विशद करून सांगत आहे. ज्ञानानुभवापेक्षाही सौंदर्यानुभव वेगळा कसा आहे याविषयी चर्चा कांटने या अंतर्गत केली आहे. कांटला विशिष्ट प्रकारचे समाधान किंवा आल्हाद या ठिकाणी अभिप्रेत आहे. “ एखाद्या वस्तूच्या नुसत्या दर्शनाने जो आनंद मिळतो तो सौंदर्यानंद होय. मग आपण पाहत असलेली वस्तू प्रत्यक्षात नसली आणि आपल्याला केवळ भास झालेला असला तरी चालेल.” (२१)

- 2) The beautiful is that which, apart from concepts, is represented as the object of a universal delight.

सुंदर वस्तू सार्वत्रिक आल्हादाचा विषय असते. परंतु ही सार्वत्रिकता संकल्पनांवर आधारलेली नसते. (२२)

सौंदर्यानुभवात अभिप्रेत असलेला आनंद सार्वत्रिक असतो असे कांटला याठिकाणी म्हणावयाचे आहे. “ कांटच्या मते सौंदर्य कोणत्याही नियमावर वा संकल्पनेवर आधारलेले नसते. म्हणून सौंदर्यविधानाचे समर्थन करण्यासाठी कारणे देता येत नाहीत.” (२३)

- 3) Beauty is the form of finality (Purposiveness) in an object, so far as perceived in it apart from the representation of an end. (purpose)

“ सौंदर्य म्हणजे हेतुरहित हेतुपूर्णता किंवा हेतुपूर्णतेचा आकार.” (२१)

हेतुरहित हेतुपूर्णतेचे उदाहरण देण्याकरीता कांटने निसर्गातील सौंदर्याकडे बोट दाखविले आहे. निसर्गातील फूल हे हेतुरहित हेतुपूर्णतेचे उत्तम उदाहरण म्हणून कांट सांगतो की कोणत्याही संकल्पनेच्या मदतीशिवाय त्या फुलातील पाकळ्यांची संगती आहे असे जाणवल्याने आपणास आनंद होतो व हा आनंद हेतुरहित हेतुपूर्णतेचा आनंद आहे.

“ कांटच्या मते सुंदर वस्तूंची अंतर्गत रचना हेतुपूर्ण (purposive) व सेंद्रिय (organic) असते. पण कोणत्याही सेंद्रिय शरीराची किंवा निसर्गनिर्मित हेतूंची संकल्पना त्यात वापरलेली नसते.” (२५)

- 4) The beautiful is that which, apart from a concept, is cognized as object of necessary delight.

“ कोणत्याही संकल्पनेवर अधिष्ठित नसतानाही सौंदर्य अपरिहार्य अशा आनंदाचा विषय आहे.” (२६)

सौंदर्याच्या अवलोकनाने झालेला आनंद हा सर्वांना सारखाच असतो असे कांटला येथे म्हणावयाचे आहे. इतके असूनही कांट म्हणतो की या अनुभवात कोणत्याही संकल्पनेला वाव नाही. कांट म्हणतो की, “ सौंदर्यविधान अशा एका नियमाचे उदाहरण ठरते की जो नियम शब्दात मांडता येत नाही. हा नियम कोणता, असे विचारल्यास तो इतर नियमांप्रमाणे अमूर्त (abstract) स्वरूपात मांडता येत नसल्याने ज्या सुंदर गोष्टीत तो पाळलेला दिसतो तिच्याकडेच आपल्याला बोट दाखवावे लागते.” (२७)

कांटच्या आविष्कारवादाप्रमाणेच त्याने केलेले सौंदर्याचे वर्गीकरणही महत्त्वाचे आहे. हे वर्गीकरण म्हणजे स्वायत्त सौंदर्य आणि परायत्त सौंदर्य याचा आता थोडक्यात विचार करू.

*** स्वायत्त सौंदर्य व परायत्त सौंदर्य :**

कांटने सौंदर्याचे दोन विभाग कल्पिले आहेत.

- १) स्वायत्त सौंदर्य (Free beauty)
- २) परायत्त सौंदर्य (dependent beauty)

कांट असे म्हणतो की, स्वायत्त सौंदर्यात संकल्पना नसतात तर परायत्त सौंदर्यात त्यांना महत्त्वाचे स्थान असते.

“ आपण ज्या वस्तूचे सौंदर्य पाहत आहोत ती कशी असायली हवी इकडे आपण लक्ष न देता जर तिच्यापासून आपल्याला अस्तित्वनिरपेक्ष, सार्वत्रिक असा आनंद मिळाला तर त्या वस्तूत स्वायत्त सौंदर्य आहे असे समजायचे. उलट परायत्त सौंदर्यात ती वस्तू कशी असायला हवी व तिचे परिपूर्ण स्वरूप कोणते याची जाणीव महत्त्वाची आहे. फुले, अनेक जातीचे पक्षी, वेलबुट्टीचे काम व नक्षीकाम, ज्यात शब्द नाहीत असे संगीत हे सर्व स्वायत्त सौंदर्याचे नमुने आहेत. परंतु घोडा व त्यासारखी जनावरे, देऊळ, राजवाडा, शस्त्रागार इत्यादी इमारती, यांचे सौंदर्य परायत्त सौंदर्य होय. खुद्द मानवाचे सौंदर्य दुसऱ्या प्रकारात मोडते. कांटच्या विवेचनात कलावादी भूमिका उत्कर्ष स्वरूपात आढळून येते. (२८)

कांटने हे जे सौंदर्याचे वर्गीकरण केले आहे ते फार महत्त्वाचे आहे. कारण त्यांच्या मते स्वायत्त सौंदर्यात अलौकिकतावाद आढळू शकतो. स्वायत्त सौंदर्य हे मानवनिर्मित वस्तूत नसते तर निसर्गातील गोष्टीत असते. साहित्य ही मानवनिर्मित बाब असल्याने ती परायत्त सौंदर्यात मोडते आणि परायत्त सौंदर्याला लौकिक निकष लावावेच लागतात. मात्र कांटची ही सुस्पष्ट भूमिका नंतरच्या कलावादी समीक्षकांनी सोडून त्याची स्वायत्त सौंदर्याची भूमिका साहित्याला लावून दाखविण्याचा अट्टाहास चालविला. त्यामुळे तात्त्विक समीक्षा मांडताना कलावादी समीक्षक अलौकिक भूमिका घेऊ शकतात. मात्र उपयोजित समीक्षा करताना त्यांची भूमिका टिकत नाही. मराठीतील कलावादी समीक्षकांच्या हीच स्थिती झाली आहे. श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकरांचाही त्यात समावेश होतो.

* विश्वचैतन्यवादी विचार :

सर्व विश्व एकाच चैतन्याचा आविष्कार आहे असे मत असणारे विचारवंत म्हणजे विश्वचैतन्यवादी विचारवंत होत. विश्वचैतन्यवादी विचारवंतांमध्ये हेगेल, बोझंकिट, बुचर, क्रोचे, कॉलिंगवुड इत्यादींचा अंतर्भाव होतो. विश्वचैतन्यवाद्यांच्या मते जेथे जेथे नियमितता (rationality) तेथे तेथे चैतन्याचा आविष्कार पहावयास सापडतो. जड सृष्टीतही नियमितता असल्यामुळे तिच्यातही या चैतन्याचा आविष्कार सापडतो. आत्मरूपाची जाणीव असलेल्या मानवी मनात या परमतत्त्वाचा एक आविष्कार सापडतो, तर सुंदर वस्तूत त्याच परमतत्त्वाचा वेगळा आविष्कार बघावयास मिळतो.

विश्वचैतन्यवादी विचारवंतांचीही कांटप्रमाणेच साहित्यकृतीमागे लौकिक प्रेरणा-प्रयोजने नसतात अशी भूमिका आहे. हेगेलच्या मते कला ही नीतीची किंवा सत्याची दासी नाही. तिला स्वतःचे असे महत्त्वाचे कार्य असते. ते कार्य म्हणजे अंतिम सत्तत्त्वाचे ऐंद्रिय स्वरूपात दर्शन घडविणे हे होय. क्रोचेने कला ही तत्त्वज्ञानापेक्षा व इतिहासापेक्षा निराळी आहे असे म्हटले आहे. कांट प्रमाणेच बोझंकिट रंजनाचा हेतू नाकारतो.

कलाकृतीच्या परिणामाचा विचार करताना बोझंकिटने सुख हा सौंदर्याचा निकष होऊ शकत नाही असे म्हटले आहे. तसेच कलेने सुख द्यावे किंवा शिक्षण द्यावे हे मत क्रोचेला पटत नाही.

आता आपण श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकरांच्या तात्त्विक समीक्षेचा विचार करू.

* श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकरांची तात्त्विक समीक्षा :

श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकरांनी आपली तात्त्विक समीक्षा कलावादी दृष्टिकोण स्वीकारून लिहिली आहे. कलावादी समीक्षा करताना कोल्हटकरांनी कोणकोणत्या गोष्टीस प्राधान्य दिले आहे व कशास गौण लेखले आहे याचा तसेच त्यांच्या समीक्षेत कलावादी भूमिकेचे कोणकोणते विशेष दिसून येतात याचा येथे विचार करू.

*** श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकरांच्या तात्त्विक समीक्षेतील साहित्य कृतीचा स्वरूपविचार :**

साहित्यकृतीचे रूप, रचना, आकार या संदर्भात श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर जी भूमिका घेतात ती पुढीलप्रमाणे -

इ.स. १९२२ च्या मे महिन्यात पुणे येथे द्वितीय महाराष्ट्र कवि संमेलनाच्या अध्यक्ष पदावरून बोलताना श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकरांनी शास्त्रीय वैचारिक ग्रंथ व कविता यांच्या स्वरूपाविषयी जी चर्चा केली त्यातून रचना सौष्टवाचा विचार व्यक्त होतो. ते म्हणतात, “ कवी जसा सर्व बुद्धिमानात मान्य तशी कविता सर्व रचनात मान्य असते. कवितेची रचना बांधीव असल्यामुळे इतर सर्व रचनाहून शाश्वत स्वरूपाची असते.”^(२९) कवितेची रचना बांधीव असते ही कलावादाला जवळ जाणारी सेंद्रिय एकात्मतेची संकल्पना आहे. मराठी साहित्यात १९३० नंतर ‘ कलेसाठी कला ’ व ‘ जीवनासाठी कला ’ असे दोन मतप्रवाह निर्माण झाले. श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकरांनी आपल्या तात्त्विक समीक्षेत ‘ कलेसाठी कला ’ तर उपयोजित समीक्षेत ‘ जीवनासाठी कला ’ हे तत्त्व स्वीकारले. त्यांनी वाङ्मयातील भाषेबद्दलचा जो विचार केला आहे. त्यात कलावादी भूमिकेकडे झुकणारा बराच भाग आहे असे दिसते. त्यांच्यामते काव्य वाङ्मयाची भाषा शास्त्रग्रंथातील भाषेपेक्षा अगदी भिन्न स्वरूपाची असते. ललित साहित्यकृती बाबत बोलताना कोल्हटकर म्हणतात, “ नुसत्या गद्यकाव्याचाच जरी विचार केला तरी त्याचीही रचना अत्यंत चमत्कृतिमय अर्थात वैशिष्ट्यपूर्ण दिसून येते. त्यात विरामचिन्हांशिवाय दुसरी चिन्हे दिसावयाची नाहीत व पृष्ठांच्या क्रमांकाशिवाय आकडा दिसावयाचा नाही. मधुर अक्षरात व शब्दात अपूर्वता असल्यामुळे त्यात मधुर स्वरांचे व शब्दांचे भिन्न भिन्न योग घडविलेले दिसून येतात. वैचित्र्याची एकत्वाच्या सानिध्याने अधिक तीव्रतेने प्रतीती व्हावी, म्हणून अनुप्रासादिकांचा अवलंब करण्यात येतो. शब्दांच्या अल्पत्वाच्या मानाने अर्थाचे बाहुल्य खुलून दिसून चमत्कृति वाटावी, म्हणून श्लेषाचा आश्रय करण्यात येतो. सुगम वाच्याथपिक्षा चमत्कृतिजनक व्यंगार्थाचे प्राधान्य मानण्यात येते. भाषेचा हेतू आशय स्पष्ट करणे हा असता

व्यंजनेत प्रथम त्याचे गोपन करण्याचा उद्देश दिसून, नंतर त्या आशयाचा एकदम परिस्फोट होत असल्यामुळे, अर्थाची रहस्यमूलक आकर्षकता, रहस्य उकलण्यास लागणाऱ्या श्रमांमुळे वाटणारा आपलेपणा, प्रकट व प्रच्छन्न अर्थाच्या संमिश्रणापासून उत्पन्न होणारी स्पष्टता, त्यामधून विरोधापासून उत्पन्न होणारी चमत्कृती व विनोद कवीच्या गोपन हेतूच्या प्रतीतीपासून उद्भवणारी सत्यप्रतीती असे अनेक लाभ प्राप्त होतात.”^(३०) त्यांचा हा विचार कलावादाकडे झुकलेला आहे असे दिसून येते. तसेच शुद्ध भाषा हा काव्यादी ललित वाङ्मयाचा पाया आहे असे मत ते व्यक्त करतात. शब्दाच्या निवडीसंबंधाने अमर्याद स्वातंत्र्य असणारी व त्यांच्या क्रमासंबंधाने विशेष विधिनिषेध न बाळगणारी पद्यरचना त्यास अनुकूल असते असे त्यांना वाटते. “ शास्त्रग्रंथात श्लेषाचे मुळीच महत्त्व नसते. किंबहुना तो सर्वस्वी त्याज्य मानण्यात येतो. उलट काव्यात त्यापासून चमत्कृति उत्पन्न होऊन रसिकरंजनास बरेच साहाय्य होते.”^(३१) काव्याचा माधुर्य ओज व प्रसाद या गुणांचे साहित्यशास्त्रात फार महत्त्व आहे असे ते प्रतिपादन करतात. काव्यातील “ अर्थान्तरन्यास बहुदा अपूर्व असल्यामुळे त्याचे अंगी चटकदारपणा हा गुण असतो व त्यामुळे रसिकानंद हा काव्याचा हेतू सिद्धीस जातो.”^(३२) असे ते प्रतिपादन करतात. “ शास्त्रीय सिध्दान्त व अर्थान्तरन्यास यांची स्वरूपे मूलतःच भिन्न असतात. कार्यकारणसंबंधावर आधारलेले काव्यलिंगादि अलंकार शास्त्रीय स्वरूपाचे असावेत असे प्रथम वाटते. पण त्यामध्ये दर्शविलेला कार्यकारणभाव आभासात्मक तरी असतो, अथवा तो भाव स्पष्ट नसून गर्भित असण्यावर किंवा त्या भावाशी असंबद्ध असणाऱ्या अशाच एखाद्या अवांतर गोष्टीवर त्या अलंकाराचे स्वारस्य अवलंबून असते हे लक्षात आले, म्हणजे तो भ्रम दूर होतो. पण त्यात दोन वस्तूंचा कार्यकारणसंबंध व्यक्त करणे हा हेतू नसून चमत्कृतिपोषण हा असतो, हे लक्षात येताच तो गैरसमज दूर होतो.”^(३३)

अलंकार किंवा अर्थान्तरन्यासाचा काव्यात उपयोग होतो. तेव्हा तेथे कार्यकारण भावाचा अभाव असतो. हा विचार कलावादी म्हणता येतो. तसेच काव्यातील शब्दांची योजना आणि उपमा, श्लेष, अर्थान्तरन्यास इत्यादी अलंकाराची काव्यातील योजनेच्या दृष्टीने विचार काव्याच्या आशयापेक्षा रचनेवर भर देतो हा विचारही कलावादी म्हणता येतो. कोल्हटकर येथे वैचित्र्य,

चमत्कृती, अपूर्वता या संज्ञा वापरतात. त्यामुळे रसिकांचे रंजन होते अशी त्यांची भूमिका आहे. काय सांगितले आहे यापेक्षा ते कसे सांगितले आहे याला ते महत्त्व देतात.

द्वितीय महाराष्ट्र कवि संमेलनात अध्यक्ष पदावरून बोलताना त्यांनी आपला काव्यविचार मांडला आहे. त्यात काव्यरचनेचा विचार करताना तिच्या नैतिक धोरणापेक्षा किंवा कवीच्या नीतिमतेचा विचार करणेही अप्रस्तुत होईल असे म्हणून तिचा विचार करताना ते रसिकानंदाच्या दृष्टीने विचार करतात. श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर आपला 'मराठी वाङ्मय व स्वावलंबन' या निबंधात कलावादी समीक्षेचे स्वरूप उलगडून दाखवताना, " इतिहासकारास भाषा शैलीत जरी अप्रतिबद्ध स्वातंत्र्य असले तरी इतिहासातील घडामोडी बदलण्याचे किंवा मागेपुढे करण्याचे त्यास मुळीच सामर्थ्य नसते. हे व्यंग काव्यक्षेत्रात आढळून येत नाही. कारण कवीस आपली कृती बनविताना कल्पनेतून वाटेल तो चटकदार विषय व तो सजविण्याकरिता वाटेल ते साहित्य घेण्याची आणि त्याची वाटेल तशी उत्कर्षपर रचना करण्याची पूर्ण मूभा असते."^(३४) असे म्हणतात.

काव्यास वैचित्र्य येण्यासाठी कवीने त्याची रचना स्वतःच्या प्रकृतीस अनुसरून केली पाहिजे असे ते म्हणतात. श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकरांनी व्यवहारातील गोष्टी व साहित्यातील प्रसंग पात्रे भिन्न असतात. अशा आशयाचे विवेचन द्वितीय महाराष्ट्र कविसंमेलनात व्यक्त केले आहे. वस्तुवाद व कल्पनावाद यातील भेदांचे वर्णन करताना कोल्हटकर म्हणतात, " वास्तविक जगात आपणास काही विवक्षित स्वरूपाच्याच वस्तू अपूर्वतेमळे सुंदर दिसतात पण काव्यातील काल्पनिक सृष्टीत त्याहून स्वरूपतः भिन्न अशा सामान्य वस्तूही आपल्याहून भिन्न अनुभवाच्या व्यक्तीकडून आपणासमोर अभिनव स्वरूपात आल्यामुळे सुंदरच दिसावयास लागतात."^(३५) तात्त्विक समीक्षेत ते साहित्यकृतीचे स्वरूप हे व्यवहारातील वस्तू, प्रसंग व व्यक्तीसारखे नसते असे म्हणतात. त्यांचा हा विचार जीवनसंबद्ध भूमिकेपासून दूर जाणारा आहे. आता त्यांच्या साहित्यकृतीबाबतचा प्रयोजन विचार पाहू.

* श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकरांच्या तात्त्विक समीक्षेतील साहित्यकृतीचा

प्रयोजनविचार :

साहित्यकृतीच्या स्वरूपाचा श्रीपाद कृष्ण जसा कलावादी भूमिकेतून विचार करतात त्याप्रमाणे साहित्यकृतीच्या प्रयोजनाचा आणि परिणामाचा विचारही ते कलावादी भूमिकेतून करतांना दिसतात. प्रयोजन विचाराचे स्वरूप आता पाहू.

श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकरांच्या मते कविता ही स्वर्गीय देणगी आहे. “ जर एखादा ग्रंथ मनोरंजनाच्या दृष्टिने उत्कृष्ट असला पण त्यात कोणताही बोध ग्रथित नसला, किंबहुना त्यातील मजकूर अज्ञानजन्य किंवा अनीति पर असला तरी त्याची ललित वाङ्मयातील योग्यता किंचितही कमी होत नाही.”^(३६) असे सांगून काव्यानंद हा व्यावहारिक आनंदाहून भिन्न असतो असे ते प्रतिपादन करतात.

त्याच्या तात्त्विक समीक्षेत नीती व इतर अनुषंगिक प्रयोजनापेक्षा आनंदाला महत्त्व आहे.

श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकरांनी तात्त्विक समीक्षेत आनंदाला महत्त्व दिले आहे. कलाकृतीची निर्मिती ही क्रिया स्वभावतः आनंददायी असते. तिचे स्वरूप क्रीडेसारखे असते. हेतुरहित हेतुपूर्णतेची कसोटी निसर्ग सौंदर्याप्रमाणे कलासौंदर्यालाही लागू पडते. “ उद्या जर रसिकांच्या स्वभावात क्रांती होऊन सुष्टांचा नाश व दुष्टांचा जय झाल्यानेच त्यास आनंद होऊ लागेल तर रसिकाच्छांदानुवर्ती कवीही आपल्या काव्याचे सुकाणू फिरवतील यात संशय नाही.”^(३७) असे ते प्रतिपादन करतात. तसेच कवितेचा काव्यदृष्ट्या विचार केल्यास उपयुक्ततेपेक्षा येथे वाचकांच्या अनुनयाची भूमिका दिसते. तसेच आनंद ही संकल्पना कालसापेक्ष व परिस्थितीसापेक्ष असल्याचे सूचित केले आहे. शुद्ध कलावादी भूमिकेमध्ये आनंदाची संकल्पना अस्तित्त्वनिरपेक्ष असते. म्हणूनच ती काल व परिस्थितीनिरपेक्ष असते. रसिकानंदाच्याच दृष्टीस प्राधान्य दिले पाहिजे. रसिकाची दृष्टी कवितेपासून किती आनंदाची प्राप्ती होण्यासारखी आहे याकडेच असते व कवितेच्या खऱ्या उपासकाने हेच श्रेय समोर ठेवले पाहिजे असे ते म्हणतात.

कोल्हटकरांच्या प्रयोजन विचारात नीती व इतर अनुषंगिक प्रयोजनापेक्षा आनंदाला महत्त्व आहे. इतर हेतू किंवा लाभ त्यांना नको आहेत असे नाही फक्त कवितादेवीला दासी करू नये असे त्यांचे म्हणणे आहे.

साहित्यात नीतिप्रतिपादनाचा हेतू नसतो असे कोल्हटकर म्हणतात. “ बहुतेक आनंदपर्यवसायी कथांच्या अंती सज्जनांचा जय व दुर्जनांचा पराजय झालेला दाखविलेला असतो. तो ‘ यतो धर्मस्ततो जयः ’, नीतिपर सिध्दान्ताच्या प्रतिपादनार्थच दाखविला असतो असा अनेकांचा समज असतो. सूक्ष्मविचारांती हा समज चुकीचा आहे आणि सज्जनांचा जय व दुर्जनांचा पराजय पाहून रसिकास आनंद व्हावा एवढाच कथालेखकाचा हेतू असतो.”^(३८) कलारचनेचा विचार करताना तिच्या नैतिक धोरणाचा किंवा कवीच्या नीतिमत्तेचा विचार करणेही अप्रस्तुत होईल असे त्यांना वाटते. काव्याच्या रचनेत रसिकानंद व नीती हे दोन्ही उद्देश असू शकतील पण त्यातील रसिकानंद हा महत्त्वाचा असून नीती गौण आहे हे ते स्पष्ट करतात. एखादे अनीतिपर पद्यही काव्यगुणांनी युक्त असले तर त्याला काव्य म्हणून संबोधणेच भाग आहे. नीतिबोधाचा हेतू वेठीस धरू नये असे ते म्हणतात.” खऱ्या वाङ्मयभक्ताने ललित वाङ्मयाच्या दृष्टीने विचार करताना, इतर सारे विचार बाजूला ठेऊन रसिकाल्हादाच्या दृष्टिसच प्राधान्य दिले पाहिजे.”^(३९) अशा रीतीने कोल्हटकर तात्त्विक समीक्षा करताना निखळ कलावादी दृष्टिकोण स्वीकारताना दिसतात. आता त्यांची साहित्यकृतीच्या परिणामाबाबतची भूमिका विचारात घेऊ.

* श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकरांच्या तात्त्विक समीक्षेतील साहित्यकृतीचा

परिणामविचार :

काव्यानंद हा व्यावहारिक आनंदाहून भिन्न असतो असे श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकरांचे मत आहे. त्यांनी आपल्या लेखातून भारतीय साहित्यशास्त्रातील रसविचाराचा सखोल अभ्यास केला आहे. त्यांच्या रसविचाराचे स्वरूप आपण थोडक्यात पाहू.

* रसविचार :

कोल्हटकरांच्या साहित्यिक विचारांवर भारतीय साहित्यशास्त्रातील रसविचाराचा प्रभाव असल्याचे दिसून येते. कोल्हटकर रसाची व्याख्या पुढीलप्रमाणे करतात. “ मनुष्य मात्र

जागेपणी बहुदा कोणत्या ना कोणत्या तरी व्यवसायात गढून गेलेला असतो. त्याचे चित्तास अशावेळी व्यावहारिक क्षोभाचा अनुभव येत असतो. या अनुभवापेक्षा निराळा सुखकर अनुभव जेव्हा त्याची कल्पनाशक्ती त्यास आणून देते तेव्हा त्यास रस म्हणतात.” (४०) विदर्भवीणेला दिलेल्या प्रस्तावनेत श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर नमुद करतात की, “ रस किंवा भाव याचा अर्थ मनःक्षोभ हा असून विकारित्व अगर चढउतार हे त्याचे लक्षण होय, हे उघड आहे. तथापि, व्यवहारात ज्या क्षोभाचा आपणास सतत अनुभव येत असतो, तो पूर्णपणे शांत झाला असता त्या क्षोभरहित अवस्थेच्या अनुभवानेही रसिकास आनंद होत असल्यामुळे शांतरसास रसांमध्ये स्थान दिले आहे. पण या रसास गौण मानिले आहे. बाकीच्या आठ रसांची गणना इतकी कायम ठशाची होऊन बसली आहे की, भक्ती, वत्सल, दानवीर, दयावीर इत्यादी नवीन नवीन रसास ‘ येन केन प्रकारेण ’ ह्या आठातच आपला प्रवेश करून घ्यावा लागतो.” (४१)

भारतीय व पाश्चात्य रसविचारांचा आढावा श्रीपाद कृष्णांनी घेतला आहे. त्यांची मीमांसा करताना ते म्हणतात, “ भारतीय साहित्यशास्त्रात काव्याच्या अलंकार, ध्वनि, रीती, वक्रोक्ति व रस या भिन्न भिन्न अंगास भिन्न भिन्न काळी प्राधान्य देण्यात आले आहे. तथापि रस हाच काव्याचा आत्मा आहे, हे मत आता सर्वमान्य झालेले आहे. परंतु हा रस कविनिष्ठ किंवा रसिकनिष्ठ असून वर्ण्यव्यक्तिनिष्ठ असतो. उदाहरणार्थ एखाद्या शृंगारिक काव्यात नायिकेचे रूप पाहून नायकाच्या मनात जो भाव उत्पन्न होतो तो पाश्चात्य दृष्टीचा शृंगाररस होय.” (४२)

‘ तोतयाचे बंड ’ या नाटकाच्या परीक्षणलेखात कोल्हटकरांनी काव्यानंद व व्यावहारिक आनंद यांची तुलना केलेली आहे. त्यांच्या मते काव्यापासून होणारा आनंद व्यवहारात होणाऱ्या आनंदाहून भिन्न असतो. उत्तरोक्त आनंद ज्ञानेंद्रियजन्य विषयापासून होतो व पूर्वोक्त आनंद काल्पनिक विषयापासून होतो. काव्याच्या नाटक या दृष्य प्रकाराचा आस्वाद घेताना देखावे, पात्रे आणि पात्रांची भाषणे व गीते जरी आपणास दिसली व ऐकू आली तरी ते देखावे अमुक अमुक स्थलांचे व प्रसंगाचे आहेत आणि त्या पात्राच्या मूर्ती, अभिनय, भाषणे व गीते अमुक अमुक मनुष्यांची आहेत. अशी आपणास कल्पना करावी लागतेच. त्याप्रमाणे काव्यानंदाचा

उगम कल्पनासृष्टीत असल्यामुळे सामान्य व्यवहारापासून होणाऱ्या आनंदापेक्षा, काव्यानंदाचे प्रकार साहजिकच विविध व उत्कट असू शकतात. व्यवहारात दिसणारे प्रकार अगदी सामान्य स्वरूपाचे असतात. उलटपक्षी काव्यसृष्टीतील चमत्कार कवीच्या सामर्थ्याप्रमाणे असामान्य कोटीतील असतात.”^(४३) या विवेचनात कोल्हटकरांनी व्यावहारिक आनंद व काव्यानंद यांची तुलना करून काव्यानंद उत्कट असतील असे म्हटले आहे. तो कांटच्या अस्तित्त्व निरपेक्ष आनंद या विचाराच्या जवळ जाणारा विचार आहे. कलेच्या दृष्टीने परीक्षण करताना कोल्हटकरांचे ‘ तोतयाचे बंड ’ वरील टीका अत्यंत विस्तारली आहे. “ ललित कलेच्या दृष्टीने नाट्यकलेचा विचार करणारा हा मराठीतील पहिला प्रयत्न असल्याने नाट्यसमीक्षाशास्त्रात त्यास फार मोठे स्थान आहे. ”^(४४) असे प्रतिपादन शुभदा शेळके यांनी केले आहे. ते येथे लक्षात घ्यावे लागते. श्रीपाद कृष्णांनी ‘ मराठी वाङ्मय व स्वावलंबन ’ या आपल्या लेखात रसिकानंदालाच महत्त्व दिले आहे. ते म्हणतात, “ काव्यापासून रसिकानंदाप्रमाणे द्रव्य, यश, व्यवहाराज्ञान, संकट निवारण हे लाभ करून घेता येतात. पण म्हणून ते त्यांचे प्रमुख कार्य आहे असे मात्र होत नाही. काव्याचा विचार करताना रसिकानंदास प्राधान्य देऊन इतर लाभ गौण मानले पाहिजेत.”^(४५) ‘ तोतयाचे बंड ’ या नाट्यपरीक्षणात “ कल्पनासृष्टीतील संकटे व आपदा काल्पनिक व्यक्तींवरच कोसळत असल्यामुळे, त्या व्यक्तीशी तद्रूपता पावल्याने, स्वार्थास धक्का न पोहोचता, भीतीपासून व करुणेपासून उत्पन्न होणारा आनंद मात्र चाखावयास सापडतो.”^(४६) असे कोल्हटकर सांगतात.

वरील विवेचनावरून साहित्यकृतीच्या परिणामाचा विचार करताना श्रीपाद कृष्ण कलावादी भूमिका स्वीकारतात असे दिसते.

* समारोप :

प्रस्तुत प्रकरणात आपण श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकरांच्या साहित्यिक जीवनाचा आढावा घेऊन त्यांच्या साहित्यसंपदेचा तपशील नोंदवला आहे. तसेच समीक्षेचे स्वरूप कसे असते ते पाहिले. समीक्षेचे तात्त्विक व उपयोजित असे दोन प्रकार पडतात हे पाहिले. साहित्य व समीक्षेचे परस्परांशी काय नाते आहे याचा विचार करून समीक्षेचे प्रयोजन व कार्ये यांचा आढावा घेतला.

तसेच समीक्षा शास्त्र की कला या विधानाचा परामर्श घेऊन समीक्षा हे शास्त्र आहे. तसेच समीक्षा ही कला आहे. या दोन्ही विधानांची सरमिसळ झालेली पहावयास मिळते हे पाहिले. तसेच लौकिकतावाद व अलौकिकतावाद हा रा. भा. पाटणकरांचा मुद्दा लक्षात घेऊन कलेची द्विध्रुवात्मकता साहित्यात कशी पहावयास मिळते याचा विचार केला. त्यासाठी कांटचा आविष्कारवाद कसा लागू होतो हे ही पाहिले. हेतुशून्य हेतुपूर्णतेचे किंवा नियमरहित नियमिततेचे तत्त्व हे सौंदर्याचे तत्त्व असते म्हणून कलाकृती ही अनन्यसाधारण असते असे कांट तसेच विश्वचैतन्यवाद्यांचे मत पाहिले. तसेच त्याने मांडलेल्या स्वायत्त सौंदर्य व परायत्त सौंदर्याचा विचार करुन साहित्य हे लौकिक आहे असा अभिप्राय व्यक्त केला.

श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर हे मराठीतील प्रारंभच्या काळातील महत्त्वाचे टीकाकार आहेत. मराठी टीकेला कोल्हटकरांच्या काळापर्यंत तात्त्विक बैठक नव्हती ती कोल्हटकरांनी मिळवून दिली. त्यांच्या तात्त्विक समीक्षेच्या संदर्भात वा. ल. कुलकर्णी म्हणतात, “ कोल्हटकरांनी वेळोवेळी केलेल्या तात्त्विक चर्चेचा एक मोठा विशेष असा की ती खास त्यांची आहे. तिच्यासाठी त्यांनी इतरांचे आधार शक्यतो शोधलेले नाहीत.”^(४७) तर गो. मा. कुलकर्णी यांनी कोल्हटकरी समीक्षेचे महत्त्व सांगताना गौरवोद्गार काढले आहेत ते असे, “ कोल्हटकरी टीकालेखन प्राच्यनि ग्रंथपरीक्षणात्मक व तेही दुय्यम दर्जाच्या ग्रंथपरीक्षणांवर आधारलेले असूनही कोल्हटकरांना अब्बल दर्जाचे टीकाकार म्हणून मान्यता मिळाली. एवढेच नव्हे तर मराठीतील पहिले ‘ सौंदर्यवादी टीकाकार ’ असे बिरुदही त्यांना प्राप्त झाले.”^(४८)

कोल्हटकर आपल्या तात्त्विक समीक्षेचे स्वरूप मांडताना साहित्यकृतीचे रूप, रचना, आकार यांच्या विचार कलावादी भूमिकेतून मांडतात. द्वितीय महाराष्ट्र कवी संमेलनाच्या अध्यक्ष पदावरून बोलताना श्रीपाद कृष्ण रचना सौष्ठवाचा विचार व्यक्त करतात. येथे ते नी तिला त्याज्य मानतात. तसेच कार्यकारणभावाला महत्त्व न देता कवीस आपली वृत्ती बनविताना कल्पनेतून वाटेल तो चटकदार विषय व तो सजविण्याकरिता वाटेल ते साहित्य घेण्याची आणि त्याची वाटेल तशी उत्कर्षपर रचना करण्याची पूर्ण मुभा असते असे म्हणतात. श्रीपाद कृष्ण

आपल्या तात्त्विक समीक्षेत साहित्यकृतीच्या स्वरूपाचा विचार जसा कलावादी भूमिकेतून करतात तसेच त्याच्या प्रयोजन व परिणामाचाही विचार कलावादी भूमिकेतून करतात. त्यात ते 'मनोरंजन' ही संकल्पना वापरतात व काव्यानंद हा व्यावहारिक आनंदाहून भिन्न आहे असे सांगतात. तसेच तात्त्विक समीक्षेतील प्रयोजन विचारात ते रसविचारास प्राधान्य देतात. तेथे त्यांनी करुणरसापासून आनंद का होतो याचा विचार केला आहे.

आत्तापर्यंत आपण श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकरांच्या तात्त्विक समीक्षेचा विचार केला. या विचाराचे सार थोडक्यात असे सांगता येईल. "साहित्याचे प्रयोजन आनंद देणे की सत्यदर्शन घडविणे वा नीतिबोध करणे याबाबतचा ताण श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकरांच्या तात्त्विक समीक्षेत आढळून येतो."^(४९) असे असले तरी श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर यांची तात्त्विक समीक्षा कलावादी भूमिकेला अनुसरणारी दिसते. त्यांनी साहित्य कृतीचे स्वरूप, प्रयोजन आणि परिणाम या अंगाने केलेली तात्त्विक समीक्षा जीवनसंबद्धतेला नाकारणारी आहे असे दिसून येते.

आता पुढील प्रकरणांतून आपण कोल्हटकरांच्या उपयोजित समीक्षेचा विचार करू.



संदर्भ

- | <u>लेखकाचे नाव</u> | <u>पुस्तकाचे नाव</u> |
|---------------------------------------------------|----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| १) (संपा.) म. वि. गोखले
<u>गं. ना. जोगळेकर</u> | ' <u>मराठी टीकाकार</u> '
यशोदा प्रकाशन, पुणे
प्रथम आवृत्ती १९७९
पृष्ठ क्र. १८ |
| २) तत्रैव | पृष्ठ १८ |
| ३) तत्रैव | पृष्ठ १९ |
| ४) <u>गो. म. कुलकर्णी</u> | ' <u>मराठी साहित्यातील स्पंदने</u> '
सुपर्ण प्रकाशन, पुणे
प्रथम आवृत्ती, १९८५
पृष्ठ क्र. ९९ वरुन उद्धृत |
| ५) (संपा.) म. वि. गोखले
<u>गं. ना. जोगळेकर</u> | ' <u>मराठी टीकाकार</u> '
पूर्वोक्त
पृष्ठ क्र. १९ |
| ६) <u>श्री. पु. भागवत</u>
व इतर | ' <u>साहित्य अध्यापन आणि प्रकार</u> '
पॉप्युलर - मौज प्रकाशन, मुंबई
प्रथम आवृत्ती १९८७
पृष्ठ क्र. ४७ |
| ७) <u>वि. दा. वासमकर</u> | ' <u>मराठीतील कलावादी समीक्षा</u> '
पीएच.डी. (मराठी) पदवीसाठी
शिवाजी विद्यापीठात सादर केलेला
प्रबंध, १९९८, पृष्ठ क्र. ६ |

- ८) रा. भा. पाटणकर 'सौंदर्यमीमांसा'
मौज प्रकाशन,
आवृत्ती चवथी, डिसें २००६
पृष्ठ क्र. २७९
- ९) तत्रैव पृष्ठ क्र. २८०
- १०) श्री. के. क्षीरसागर 'टीकाविवेक'
पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई
प्रथम आवृत्ती १९६५
पृष्ठ क्र. ५
- ११) ना. वा. गोखले 'साहित्य समीक्षा-स्वरूप
गं. ना. जोगळेकर आणि विकास'
व्हीनस प्रकाशन
आवृत्ती पहिली सप्टें. १९८१
पृष्ठ क्र. १७
- १२) तत्रैव पृष्ठ क्र. १७
- १३) तत्रैव पृष्ठ क्र. १२
- १४) रा. भा. पाटणकर 'सौंदर्य मीमांसा'
पूर्वोक्त
पृष्ठ क्र. १४३
- १५) वि. दा. वासमकर 'मराठीतील कलावादी
समीक्षा'
पूर्वोक्त, पृष्ठ क्र. ३३
- १६) तत्रैव पृष्ठ क्र. ३४

१७) रा. भा. पाटणकर

'सौंदर्यमीमांसा'

पूर्वोक्त, पृष्ठ क्र. ३३

१८) तत्रैव

पृष्ठ क्र. ७१,७२

१९) तत्रैव

पृष्ठ क्र. ७२

२०) तत्रैव

पृष्ठ क्र. ७९

२१) तत्रैव

पृष्ठ क्र. ८०

२२) तत्रैव

पृष्ठ क्र. ८१

२३) तत्रैव

पृष्ठ क्र. ८३

२४) तत्रैव

पृष्ठ क्र. ८५,८६

२५) तत्रैव

पृष्ठ क्र. ८८

२६) तत्रैव

पृष्ठ क्र. ८८,८९

२७) तत्रैव

पृष्ठ क्र. ८९

२८) तत्रैव

पृष्ठ क्र. ९२,९३

२९) (संपा.) वि. स. खांडेकर

'कोल्हटकरांचा लेखसंग्रह'

ग. त्र्य. माडखोलकर

प्रकाशक गं.दे खानोलकर

गं. दे. खानोलकर

गिरगाव मुंबई नं. ४

पृष्ठ क्र. ७७६

३०) तत्रैव

पृष्ठ क्र. ७६४

३१) तत्रैव

पृष्ठ क्र. ६४६

३२) तत्रैव

पृष्ठ क्र. ६४७

३३) तत्रैव

पृष्ठ क्र. ६४७

३४) तत्रैव

पृष्ठ क्र. ६४४

३५) तत्रैव

पृष्ठ क्र. ७६६

- ३६) तत्रैव पृष्ठ क्र. ६४८
- ३७) तत्रैव पृष्ठ क्र. ६४७
- ३८) तत्रैव पृष्ठ क्र. ६४७
- ३९) तत्रैव पृष्ठ क्र. ६४९
- ४०) तत्रैव पृष्ठ क्र. ८३३
- ४१) तत्रैव पृष्ठ क्र. ८३३
- ४२) तत्रैव पृष्ठ क्र. ८३२
- ४३) तत्रैव पृष्ठ क्र. ३२९, ३३०
- ४४) (संपा.) विलास खोले ' विसाव्या शतकातील
मराठी समीक्षा '
प्रतिमा प्रकाशन, पुणे
प्रथम आवृत्ती, २००४
पृष्ठ क्र. ४३
- ४५) (संपा.) वि. स. खांडेकर ' कोल्हटकरांचा लेखसंग्रह '
ग. त्र्य. माडखोलकर पूर्वोक्त
गं. दे. खानोलकर पृष्ठ क्र. ६४९
- ४६) (संपा.) वि. स. खांडेकर ' कोल्हटकरांचा लेखसंग्रह '
ग. त्र्य. माडखोलकर पूर्वोक्त
गं. दे. खानोलकर प्रथम आवृत्ती १९७२
पृष्ठ क्र. ३३२

४७) वा. ल. कुलकर्णी

‘श्रीपाद कृष्ण वाङ्मय

दर्शन’

पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई

प्रथम आवृत्ती १९७५

पृष्ठ क्र. ३२

४८) गो. म. कुलकर्णी

‘मराठी समीक्षेची वाटचाल’

स्नेहवर्धन प्रकाशन, पुणे

प्रथम आवृत्ती १९९८

पृष्ठ क्र. २३

४९) (संपा.) गो. मा. पवार

‘निवडक मराठी समीक्षा’

म. द. हातकणंगलेकर

साहित्य अकादमी,

नवी दिल्ली

प्रथम आवृत्ती १९९९

पृष्ठ क्र. प्रस्तावना IV
